

НИКОЛЕНКО А. Г.

Національний університет біоресурсів і
природокористування України

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ БАГАТОКОМПОНЕНТНИХ ТЕРМІНІВ ТА ЇХ ПЕРЕКЛАД

Формально-структурні характеристики багатокомпонентних термінів не завжди співпадають в англійській та українській мовах. З огляду на семантику терміна і смислових взаємозв'язків між елементами терміна можна виділити три основні типи багатокомпонентних термінів. Взаємовідносини між смисловою структурою багатокомпонентного терміна і його значенням загалом значно ускладнюються внаслідок метонімічного переосмислення. Найчастіше переосмислюється перший (визначаючий) компонент. Основні компоненти термінів виражають родові поняття, а визначаючі компоненти відбивають характерні ознаки предметів, що термінуються.

Ключові слова: багатокомпонентний термін, багатокомпонентний термін визначаючого типу, похідний термін, семантика терміну, смислова структура, визначаючий компонент, терміноелемент, родові поняття.

Формально-структурные характеристики многокомпонентных терминов не всегда совпадают в английском и украинском языках. С точки зрения семантики термина и смысловых взаимосвязей между элементами термина можно выделить три основных типа многокомпонентных терминов. Взаимоотношения между смысловой структурой многокомпонентного термина и его значением в целом значительно осложняются вследствие метонимического переосмысления. Чаще переосмысливается первый (определяющий) компонент. Основные компоненты терминов выражают родовые понятия, а определяющие компоненты отражают характерные признаки предметов, которые терминируются.

Ключевые слова: многокомпонентный термин, многокомпонентный термин определяющего типа, производный термин, семантика термина, смысловая структура, определяющий компонент, терминоэлемент, родовое понятие.

Formal and structural features of multi-component terms are not always the same in English and Ukrainian. As to the semantics of a term and meaningful links of its components three major types of multi-component terms may be singled out. Relations between meaning structure of a multi-component term and its meaning as a whole gets much more complicated due to metonymic transfer. The first (semantic center of a term) component is more often transferred. The main components of a term render its denotational features while secondary components focus on specific features of the term.

Key words: multicomponent term, multicomponent term of the defining type, the derivative term, semantics of term, the semantic structure, a defining component, patrimonial concept.

Багатокомпонентні терміни більше й більше проникають в англійську науково-технічну літературу, оскільки значення багатокомпонентного терміну завжди точніше спеціалізоване, ніж значення відповідного словосполучення [1:76]. Завдяки багатокомпонентним термінам можна відобразити необхідні і достатні ознаки повніше і точніше. Наприклад, складне слово *allweather fighter* (“всепогодний винищувач”, тобто тип винищувача, призначений як для

денних, так і для нічних польотів в будь-яку погоду) і *fighter for all weather* (винищувач, придатний для використання в будь-яку погоду).

З погляду семантики терміну і смислових взаємозв'язків між елементами терміну можна виділити три основні типи багатокомпонентних термінів.

В термінах першого типу визначаючий компонент також є терміном, всередині якого знову можна виділити визначаючий компонент, що так само є терміном (“внутрішній” термін другого порядку), і так далі. Іншими словами, структура кожного терміну, виведеного з визначаючого компоненту, повторює структуру всього терміну. Таким чином, характерною (необхідною і достатньою) ознакою терміну першого типу є те, що до його складу неодмінно входять інші терміни і що ці внутрішні терміни неодмінно відносяться до першого типу. І так далі для будь-якого внутрішнього терміну, поки ми не дійдемо до внутрішнього терміну, що складається тільки з одного простого або похідного (не складного) терміну.

На відміну від інших структурно-смислових типів, що охоплюють не лише багатокомпонентні терміни, але і терміни – стійкі словосполучення, даний тип властивий виключно для багатокомпонентним термінам.

Визначальний компонент термінів другого типу не завжди є терміном. В термінах цього типу основний компонент визначається терміноелементом, що безпосередньо йому передує, а потім вже новий, двохкомпонентний термін визначається терміноелементом, що стоїть на другому місці від основного компоненту, що знову дає новий, вже трьохкомпонентний термін. Таким чином, побудова термінів першого типу відбувається шляхом поширення визначаючого компоненту, а побудова термінів другого типу – шляхом поширення основного компоненту. Терміни другого типу часто зустрічаються серед термінологічних словосполучень.

Терміни третього, найпоширенішого, типу займають проміжне місце між термінами першого і другого типів. До складу визначаючого компоненту цих термінів можуть входити терміни, але весь визначаючий компонент в цілому вже не є терміном, як в першому типі, а якщо і є, то терміном не першого, а другого або третього типу. В свою чергу, хоча основний компонент може визначатися безпосередньо передуючим йому терміноелементом, послідовне поширення основного компоненту, як в другому типі, не має місця.

Терміни третього типу можна розбити на дві основні групи. До однієї з них відносяться складені терміни. Їхній основний компонент не тяжіє до певних визначаючих компонентів, що є термінами другого або третього типу. До другої групи відносяться терміни, чий основні компоненти тяжіють в смисловому відношенні до визначаючих терміноелементів, що їм безпосередньо передують, а решта визначаючих терміноелементів є термінами (байдуже якого типу).

В окремих випадках важко віднести термін до певного типу, оскільки його синтаксична структура допускає двояке тлумачення. Так, наприклад, в терміні *cabin pressure regulator* можна виділити внутрішній термін *cabin pressure* “тиск (повітря) в кабіні”, і тоді весь термін доведеться віднести до першого типу. Значення його в цьому випадку буде “регулятор тиску (повітря) в кабіні”. Якщо ж членування зробити по-іншому, виділивши внутрішній термін *pressure regulator* “регулятор тиску”, то термін доведеться віднести до другого типу. Значення його вже буде іншим, наприклад: “регулятор тиску, встановлений в кабіні”. В першому варіанті перший компонент (*cabin*) виступав у функції визначника лише другого компоненту (*pressure*), а утворений внутрішній термін був визначником третього компоненту (*regulator*). У другому варіанті перший компонент визначав вже не другий компонент окремо, а весь внутрішній термін, утворений другим і третім компонентами. Цей приклад переконливо демонструє пряму залежність значення терміну від його внутрішньої організації. У подібних випадках необхідно, користуючись вказівками контексту, уточнити взаємну співвідпорядкованість понять, виражених компонентами і внутрішніми термінами, що дозволить правильно виділити останні.

Найбільш поширені багатоконпонентні терміни визначаючого типу, до яких відноситься переважна більшість науково-технічних термінів і термінологічних словосполучень. Проте крім них в мові наукової і технічної літератури є також низка термінів, чий компоненти (або частина компонентів) перебувають у відносинах не підрядності, а сурядності:

hunter/killer “протичовновий літак”;

starter/generator “стартер-генератор”;

steer/damp unit “механізм для рулювання і амортизації (демпфування)”;

flap roller-and-guide-rail assembly “направляючий пристрій закрилка (з роликками і рейками)”.

Значення терміноелементів багатокomпонентних термінів не завжди збігається зі значеннями відповідних самостійних слів. Іноді компоненти настільки переосмислюються, що значення багатокomпонентного терміну важко вивести із значень його компонентів. Значення багатокomпонентного терміну завжди більш точне, спеціалізоване, ніж значення відповідного словосполучення. Це помітно, наприклад, при порівнянні таких англійських термінів, як *assault transport* (“десантно-транспортний літак”, тобто спеціальний тип літака) і *transport for assault* (“транспортний літак, що використовується для десантних операцій”).

Використання визначаючого компоненту, що відображає з ряду ознак, що характеризують предмет або явище лише одну, більш менш специфічну для даного предмету або явища, призводить до того, що смисловий зміст першого, визначаючого компоненту багатокomпонентного терміну дещо змінюється в порівнянні із смисловим змістом відповідного самостійного слова. Навіть тоді, коли визначаючий компонент не піддається переосмисленню, його смисловий зміст набуває нових рис, не властивих самостійному слову. Справа в тому, що визначаючий компонент багатокomпонентного терміну, вказуючи формально на якусь одну рису даного предмету, в той же час викликає в свідомості читаючого думку про сукупність властивостей, що характеризують предмет загалом. Так, наприклад, визначаючий компонент *bow* терміну *bow-loader* говорить фахівцю не лише про те, що двері даного транспортного літака знаходяться спереду, але і про конструктивні особливості цього типу літаків, про його форму, призначення і т. д. Компонент *cusp* терміну *cusp wing* вказує на те, що даний тип крила застосовується в надзвукових реактивних літаках і асоціюється в сприйнятті фахівця із певними аеродинамічними особливостями такого крила.

Взаємовідносини між смисловою структурою (тобто буквальним значенням, безпосередньо виведеним із значень компонентів) багатокomпонентного терміну і його значенням загалом значно ускладнюються внаслідок метонімічного переосмислення, характерного для багатьох англійських багатокomпонентних термінів. Такі терміни відрізняються тим, що у відповідних умовах вони завжди можуть вживатися без визначаючого компоненту. Ознака, відображена визначаючим компонентом таких термінів, відноситься насправді не до певної деталі або частини машини, що позначається основним терміном, а до всієї машини загалом. Наприклад, термін *jet blade* означає в

термінології реактивних двигунів не “реактивну лопать”, а “лопать реактивного двигуна”. Визначаючий компонент тут, як і в інших випадках, позначає клас, до якого відноситься предмет, що термінується. Але на відміну від інших типів багатоконпонентних термінів перший компонент тут відображає не якісні ознаки, що характеризують конкретний предмет або явище і виділяють його з числа інших предметів або явищ, що входять в той же клас, а відносини приналежності, що пов'язують даний предмет з іншим. Предмети, що позначаються такими термінами, як правило, не мають жодних (принаймні, принципівих) відмінностей від інших предметів того ж класу і відрізняються один від одного лише тим, що входять до складу саме цієї, а не іншої машини. Тому, якщо контекст дозволяє, дуже часто в цілях стислості застосовують короткі варіанти таких термінів, тобто їх основні компоненти без визначаючих.

Якщо термін позначає не деталь, а машину, то визначаючий компонент часто відображає ознаку, що характеризує певну важливу деталь або частину машини (а отже і всю машини в цілому). Так, *jet airplane* (український термін *реактивний літак*) позначає “літак з реактивним двигуном”, *slope engine* “двигун з похилим розташуванням циліндрів” (зовсім не “похилий двигун”). В цьому випадку визначаючий компонент може бути опущений тільки тоді, коли контекст показує абсолютно точно, про який саме вид предметів даного класу йде мова.

За структурно-смісловим аналізом англійські багатоконпонентні терміни можна поділити на дві великі групи. В одну з них входять терміни, чії визначаючі компоненти відображають якісні ознаки, що характеризують даний предмет або явище. В другу – терміни, чії визначаючі компоненти відображають відносини приналежності в широкому значенні слова, що пов'язують даний предмет або явище з іншими.

Переклад термінів другого типу звичайно не є надто складним. Значення їх завжди достатньо зрозуміле, якщо відомі значення складових компонентів багатоконпонентного терміну.

Проте і в подібних випадках потрібна уважна перевірка виведеного значення всім контекстом. Справа в тому, що всередині однієї і тієї ж самої граматичної конструкції можливі дуже різні смислові зв'язки між компонентами. Визначаючий компонент може виражати не лише відносини приналежності, але і інші ознаки, що характеризують найрізноманітніші сторони зв'язку предмету або явища з навколишнім світом.

Наприклад, термін *air applicator* “сільськогосподарський літак для обприскування і запилення” можна зрозуміти як “пристрій для подачі повітря” або “пристрій, в якому використовується повітря”. Така багатозначність обумовлена різноманіттям смислових зв'язків між компонентами багатокомпонентного терміну, вимагає від перекладача розгляду та оцінки всіх можливих варіантів перекладу.

Ще більше ускладнюються смислові взаємозв'язки між терміноелементами багатокомпонентних термінів, якщо їхній перший компонент виражає не відносини приналежності, а ті або інші якісні ознаки, що характеризують поняття. У розглянутому вище випадку основна задача полягала в тому, щоб переконається, чи дійсно смисловий зв'язок між компонентами виражає відносини приналежності, після чого семантика терміну розкривалася більш менш легко. Тут же труднощі полягають в різноманітті смислових зв'язків між компонентами і частому переосмисленні визначаючого компоненту.

У багатьох випадках смисловий зміст визначаючого компоненту допускає використання його в одній і тій же конструкції для характеристики різних сторін зв'язку предметів або явищ з навколишнім світом. Так, в англійському терміні *computer control* перший компонент може виражати спосіб управління, і тоді термін означатиме “управління за допомогою комп'ютера”, але може виражати і об'єкт, і в такому разі термін означатиме “управління комп'ютером”.

У визначаючому компоненті звичайно прагнуть виразити найважливіші та найхарактерніші ознаки предмету, що термінується. Тому перекладач, оцінюючи можливі варіанти смислових взаємозв'язків компонентів багатокомпонентного терміну, повинен у кожному окремому випадку задавати собі питання: “чим мотивоване відображення в терміні саме цієї ознаки, чи є вона тією ознакою, яка виділяє дане родові поняття, виражене багатокомпонентним терміном, з родового поняття, вираженого основним компонентом?”. Поки не знайдене таке мотивування не можна бути упевненим в правильності розуміння терміну. Частіше всього контекст підказує, що саме має значення для характеристики предмету, які ознаки можуть бути використані для розрізнення даного видового поняття серед інших однорідних видових понять.

В ряді випадків один або обидва компоненти багатокомпонентного терміну переосмислюються. Найчастіше переосмислюється перший (визначаючий) компонент. Аналізуючи такі терміни, перекладач повинен пам'ятати, що основні їх компоненти виражають родові поняття, а

визначаючі компоненти, так само, як і в загальному випадку, відображають характерні ознаки предметів, що термінуються. Проте тут ці ознаки відображаються не прямо, а опосередковано, через згадування інших предметів, що мають ті ж самі ознаки. Основною проблемою при аналізі таких термінів є саме те, що не завжди можна визначити, яка саме з ознак предмету, що позначається визначаючим компонентом малася на увазі при побудові терміну.

Перш за все слід визначити, до якої лексико-сміслової категорії відносяться компоненти багатоконпонентного терміну, тобто що саме вони позначають: предмети, дії, властивості і т. д. Багатоконпонентний термін–термін, чий обидва компоненти позначають предмети (тобто машини, механізми, прилади і т. д.), перекладається по-різному, залежно від того, в якому співвідношенні знаходяться між собою дані предмети.

Якщо другий предмет – частина першого, то український еквівалент має вигляд:

іменник одн. наз. відм. + іменник одн. род. відм.

Наприклад:

turbojet compressor – компресор турбореактивного двигуна;

wing spar – лонжерон крила;

wheel brake – гальма колеса;

fuel consumption – витрати палива;

control system – система керування.

Тут другий предмет (предмет, позначений другим, основним, компонентом англійського терміну) є деталлю або частиною першого, а перший показує, до складу якого вузла, агрегату, механізму або машини входить другий предмет. Тому при перекладі перший компонент інколи можна взагалі опускати.

Якщо перший предмет – частина другого, то перший компонент перекладається за допомогою прикметника, оскільки він визначає якісну особливість другого предмету, вирізняючи його з-поміж інших подібних предметів.

Наприклад:

turbojet bomber – турбореактивний бомбардувальник;

disc brake – дискове гальмо;

laboratory research – лабораторне дослідження;

gas turbine – газова турбіна.

На відміну від першого випадку тут ми вже маємо не відношення приналежності в прямому розумінні слова, а складніші смислові

взаємовідносини між компонентами терміну, що відображають дійсний взаємозв'язок між двома предметами, які позначаються цими компонентами. Перший предмет не просто входить до складу другого, є його частиною, але і визначає якісну особливість другого предмету, вирізняючи його з-поміж інших подібних предметів. Опустити перший компонент можна і тут, але лише після того, як ясно і чітко вказано на цю особливість, коли при читанні перекладу буде зрозуміло, що мова йде саме про турбореактивний, а не турбогвинтовий літак, про дискове, а не стрічкове гальмо.

Якщо ж перший компонент багатоконпонентного терміну позначає предмет, а другий – його властивість, тобто суттєву характеристику предмета – вагу, площу, товщину, швидкість, тиск і т. д., то український еквівалент другого компонента отримує форму називного відмінка, а еквівалент першого компонента – іменник в родовому відмінку.

Наприклад:

engine weight – вага двигуна;
plate thickness – товщина пластини;
wing area – площа крила;
wing span – розмах крила;
wing sweep – стрілоподібність крила.

Для того, щоб дізнатися, в якому числі поставити іменник, що позначає предмет, потрібно в мікроконтексті багатоконпонентного терміну (наприклад, *engine weight*) знайти відповідний англійський термін (*engine*) як самостійне слово і визначити його граматичне число. В самому багатоконпонентному терміні граматичне число визначити не можна, оскільки компоненти багатоконпонентного терміну пишуться, найчастіше, окремо, проте вони – не самостійні слова, а лише основи. Тому число предметів, позначених першим компонентом, в багатоконпонентному терміні не виражається.

Граматична ознака множини (флексія -s) може стояти лише в кінці всього багатоконпонентного терміну, незалежно від того, чи пишеться воно злито, через дефіс або окремо. Число предметів, позначених першим компонентом, в багатоконпонентному терміні не виражається. Тому при перекладі завжди слід пам'ятати, що множина багатоконпонентного терміну не обов'язково говорить про наявність декількох предметів, позначених першим компонентом, і, навпаки, відсутність граматичного показника числа в першому компоненті не свідчить про єдиність предмету, що позначається ним. Наприклад, термін *airplane weights* (“вага літака” або

“вага літаків”) може відноситися і до одного літака, включаючи низку понять: “вага порожнього літака”, “вага навантаження літака”, “злітна вага літака”, “посадочна вага”, “перевантажувальна вага” і т. д. В той же час термін *airplane weight* може означати “вагу літаків” (припустимо, при підрахунку навантаження авіаносця).

При аналізі багатоконпонентного терміну типу “предмет + властивість” потрібно звернути увагу на те, чи відноситься поняття, виражене другим компонентом (тобто властивість), до предмету, позначеного першим компонентом. Наприклад, такі терміни, як *tire pressure*, *chamber pressure*, *cabin pressure*, зовсім не означають “тиск шини”, “тиск камери згоряння”, “тиск кабіни”, бо насправді тут йдеться про тиск газу в камері, шині, кабіні. Якщо ж зустрічаються терміни *air pressure* або *fluid pressure*, то їх можна перекласти як: тиск повітря, тиск рідини.

Якщо перший компонент багатоконпонентного терміну позначає предмет, а другий – дію, що відбувається з цим предметом, то український еквівалент другого компоненту матиме форму називного відмінка, а еквівалент першого компоненту – форму родового відмінка. Граматичне число визначається, як вказано вище:

- stick deflection* – відхилення ручки;
- wing flutter* – самоколивання крила флатера;
- cabin defrosting* – обігрів кабіни.

В тих випадках, коли даний предмет не є об’єктом дії, а дія лише відбувається за допомогою цього предмету, український еквівалент може мати інший вигляд, наприклад, прийменникову конструкцію:

- rocket braking* – гальмування за допомогою ракетного двигуна (або двигунів).

Якщо перший компонент позначає речовину (газ, рідина, тверда речовина—метал, дерево), а другий – предмет, то еквівалентна українська конструкція найчастіше має вигляд “прикметник + іменник”:

- gas turbine* – газова турбіна;
- steel part* – сталева деталь.

Таким чином перекладаються, зокрема, терміни, перший компонент яких позначає речовину, з якої зроблений предмет, що позначається другим компонентом.

Якщо ж предмет, позначений другим компонентом, є виробник дії, направленої на речовину, що позначається першим компонентом, то український еквівалент має наступну конструкцію:

“іменник наз. відм., одн. + іменник род. відм., одн.”:

air heater – нагрівач повітря(від компресора).

Велику увагу треба приділити структурно-смісловому аналізу багатоконпонентних термінів, що складаються з великої кількості терміноелементів. Основний компонент терміну, що стоїть завжди в кінці, виражає родові поняття, тобто називає родовий клас, в який входить об'єкт, що термінується. Ознаки ж, що виділяють клас названого об'єкту з родового класу, відображені у визначаючих компонентах термінів різних типів по-різному. Визначаючий компонент термінів першого типу і деяких термінів третього типу виражає зразу всю характеризуючу ознаку загалом. Ця ознака зазвичай буває достатньо складною і в свою чергу представлена новим (внутрішнім) терміном. Визначаючий компонент термінів другого типу є незалежним (в синтаксичному, а не в смисловому плані) означенням, що відображає ознаки з родового класу в усе вужчі класи, послідовно виділяючи об'єкт, що термінується.

Тому структурно-смісловий аналіз багатоконпонентних термінів повинен вестися по-різному, залежно від типу терміну. Перш за все, потрібно розкрити значення основного компоненту. При цьому, як і завжди, важливу роль виконує контекст. Потім слід спробувати відшукати у складі терміну внутрішні терміни, якщо вони є, і з'ясувати їх смисловий зміст. Іноді, якщо не можна зразу розкрити значення основного компоненту, буває корисно попередньо проаналізувати визначаючий компонент. Це дасть знання ознак, що характеризують якийсь, поки що невідомий предмет (або явище), що в поєднанні з даними, одержаними з контексту, може сприяти розкриттю значення всього терміну в цілому.

1) *control-surface cable adjustment access*

Access – люк

adjustment access – люк для регулювання

control-surface cable – трос керма керування

Значення всього терміну – люк для регулювання тросів поверхонь керування.

2) *radio wave speed measurement*

measurement – вимірювання

speed measurement – вимірювання швидкості

radio wave – радіохвиля

Значення всього терміну – вимірювання швидкості радіохвилі.

Формально-структурні характеристики багатоконпонентних термінів не завжди співпадають в англійській та українській мовах, що, безумовно,

необхідно враховувати при перекладі. Структурні особливості англійських багатокомпонентних термінів неодноразово служили предметом вивчення лінгвістів. Як показує дослідження, основними структурними типами англійських авіаційних багатокомпонентних термінів є наступні:

іменник + іменник,
прикметник + іменник,
дієприкметник I + іменник.

В той же час конструкції іменник + прийменник + іменник, дієприкметник II + іменник поширені в меншій мірі. При перекладі термінів, побудованих за даними моделями, можна використовувати прийом калькування. Такий переклад, як правило, супроводжується деякими граматичними трансформаціями. В окремих випадках застосовують тільки описовий переклад.

У англійській мові нерідко один з компонентів авіаційного багатокомпонентного терміну виражений складним терміном. При перекладі на українську мову спостерігається повна зміна структури англійського багатокомпонентного терміну. В ряді випадків англійський термін може бути виражений багатокомпонентним розгорнутим словосполученням. При перекладі слід звернути увагу на те, що порядок слідування компонентів може змінюватися в певній послідовності.

В англійській термінологічній системі, так само як і в українській, особливе місце займають групи багатокомпонентних термінів з компонентами загальними, або тими, що повторюються. Аналіз показав, що в якості компонента, що повторюється, найчастіше виступають прикметники, дієприкметника I, іменники. Семантична структура таких прикметників, дієприкметників I, іменників є сукупністю лексико-семантичних варіантів, багато з яких набувають в технічному тексті фразеологічно зв'язаного термінологічного значення. Слід враховувати, що в мові перекладу існує тільки одна еквівалентна відповідність для кожного лексико-семантичного варіанту.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Скороходько Э. Ф.* Вопросы перевода английской технической литературы / Эдуард Федорович Скороходько. – К. : КНУ, 1963. – 215 с. 2. *Карабан В. І.* Переклад англійської наукової і технічної літератури / В'ячеслав Іванович Карабан. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 457 с. 3. *Циткина Ф. А.* Терминология и перевод (к основам сопоставительного терминоведения) / Ф. А. Циткина. – Львов : ЛНУ им. Ивана Франко, 1988. – 312 с. 4. *Дроздова Т. В.* Типы и особенности многокомпонентных терминов в современном английском языке / Т. В. Дроздова. – М. : Высшая школа, 1989. – 325 с. 5. *Климзо Б.* Ремесло технического переводчика / Б. Климзо. – М. : Высшая школа, 2003. – 327 с.